

УДК 378.011.3-051(91)(477)"18/192"

DOI: <https://doi.org/>**СЕРГІЙ САВЧЕНКО**ORCID <http://orcid.org.0000-0003-4188-9523>

Country: Ukraine

Postgraduate student at Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

Email: sav4enko@ukr.net**ВАСИЛЬ ФАЗАН**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9823-3704>

Country: Ukraine

Professor of Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

E-mail: Fazanvv@gmail.com

РОЛЬ ЗЕМСТВ У ФОРМУВАННІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ

У період XIX – початку XX століття однією з проблем була не лише організація освітнього процесу для дітей, але й підготовка кваліфікованих кадрів для здійснення цього процесу. Важливу роль у цьому відігравали земства, які ініціювали й взяли на себе організаційні заходи й фінансові витрати, пов'язані з влаштуванням педагогічних курсів, організацією учительських з'їздів, конференцій, відкриттям учительських семінарій. Слід зазначити, держава майже не допомагала в створенні таких навчальних закладів. У статті розглянуто проблеми, що склалися на початку XIX століття з появою і активною політикою у системі освіти земств, почали масово з'являтися заклади з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації вчителів початкової освіти. Вже на початку XX століття по всій території України була широка мережа шкіл грамотності, народних шкіл, церковно-парафіяльних шкіл разом з закладами підготовки педагогічних працівників. Постає вчитель почала виокремлюватися в окремий клас інтелігенції з відповідними особливостями та вимогами.

Перше десятиріччя XX століття був ознаменований активною підтримкою земств у відкритті учительських семінарій, де за 3-4 роки людина могла отримати педагогічну освіту, навички та дозвіл на здійснення освітньої діяльності.

У свою чергу виникала проблема з освітою учителів-жінок, так як, навіть, до учительських семінарій брала на навчання парубків не молодших за 16 років.

Для реалізації мети та завдань дослідження було використано комплекс історико-педагогічних і загальнонаукових методів: пошуково-бібліографічний, документально-архівний; теоретичного аналізу – системно-генетичний, логіко-педагогічний, контент-аналіз для визначення поняттєво-категоріального апарату, обґрунтування теоретичних ідей; історико-ретроспективний аналіз, хронологічний, історико-структурний методи - для вивчення проблеми в динаміці, змінах у часі й просторі, а також специфіки організаційно-педагогічної діяльності земств на різних етапах досліджуваного періоду; обсерваційні методи - для виявлення провідних постатей в генезисі діяльності земств, їхніх теоретичних ідей і досвіду в організації процесу підготовки вчителів початкових шкіл досліджуваного періоду; екстраполярий, інтерпретаційні й прогностичні методи - з метою визначення можливостей розвитку і використання ідей та досвіду організації навчального процесу в досліджуваних закладах освіти.

Ключові слова: церковно-парафіяльні школи; освіта; церква; релігія; земства.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Земства здійснювали суттєву підтримку у формуванні і навчанні педагогів, так як вони мали мати низку позитивних професійних, культурних, освітніх і духовних якостей, будучи не лише людиною, що передає знання, а й духовним наставником, педагогом.

Аналіз основних досліджень і публікацій. У вітчизняній культурологічній і педагогічній науковій думці постійно обґрунтовувалася важливість і значущість земств у розвитку професійної підготовки вчителів, зокрема це питання розглянуто в роботах А. Акусюк, О. Бартків, А. Колесникова, В. Турченко, Л. Борисової, М. Савіна, Л. Хомич та ін. Історичні аспекти розвитку шкільної і педагогічної освіти висвітлено у працях видатних українських істориків М. С. Грушевського, І. П. Крип'якевича, М. І. Костомарова, М. Аркаса, а також в історико-педагогічних розвідках Б. Ступарика, П. М. Гусака, В. Майбороди, Л. А. Мартіросян, М. Д. Ярмаченка, О. В. Сухомлинської, Л. О. Хомич. Також науковцями розглядалися проблеми змісту спеціальної літератури в системі дидактичної підготовки педагога (В. Вихрущ); підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (Н. Андрійчук); педагогічна діяльність наукових товариств Слобожанщини (О. Коваленко); організація педагогічних з'їздів і курсів (Л. Бадья, В. Вдовенко, Р. Гавриш, Т. Кравченко, С. Лисенко); висвітлення різних аспектів проблеми підвищення кваліфікації педагогічних кадрів у пресі (І. Зайченко); роль земств та громадських організацій у підготовці народних учителів та підвищенні їхньої кваліфікації (Р. Гавриш, Н. Дем'яненко, О. Драч, С. Жуков, Л. Корж, О. Мармазова, Н. Петренко, Н. Петрушук, Т. Поволоцька, О. Рогоза, І. Яременко) та інші.

Мета статті - аналіз ролі земств у формуванні професійної підготовки вчителів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одними з найголовніших джерел надання освіти для українського народу стали земства. Початок їх появи в Україні датується 1865-1866 роками XIX століття. Це були виборні органи, але їх діяльність контролювалася губернатором та міністром внутрішніх справ. Слід зазначити, що основний склад земств становила інтелігенція та громадські діячі. Одними з обов'язків земств були підтримка та контроль народної освіти (Сергеєнкова, 2004, с. 95). Найуспішнішою земська діяльність виявилась саме в цій галузі.

У земств виникали великі труднощі не лише тому, що кошти на народну освіту стали «необов'язковими» (відповідно до «Положенням про земські установи», що було затверджене 1864 року, де витрати на народну освіту були віднесені до числа необов'язкових і земства не мали права втручатися у навчально-виховний процес школи), а й тому, що народні школи перебували у поганому стані – не вистачало приміщень, учителів, підручників. Також варто сказати, що всі земства мали бажання взятися організувати створення початкових шкіл, але не всі могли реалізувати свої плани. Протягом першого десятиріччя існування земств кількість земських початкових шкіл значно зросла, про що можна зробити висновки з таблиці (Веселовский, 1963, с. 716).

Губернія	Повіт	Кількість земських шкіл	
		у 1877 р.	у 1898 р.
Катеринославська	Катеринославський	35	61
	Олександрівський	39	73
	Бахмутський	31	60
	Верхньодніпровський	26	43
	Маріупольський	48	85
	Новомосковський	25	31
	Павлоградський	30	47
	Слов'яносербський	19	48

Полтавська	Полтавський	26	53
	Гадяцький	29	46
	Зіньківський	20	38
	Золотоніський	22	55
	Кобеляцький	17	42
	Костянтиноградський	41	80
	Кременчуцький	36	53
	Миргородський	21	48
	Лубенський	–	39
	Лохвицький	19	68
	Переяславський	18	40
	Пирятинський	–	66
	Прилуцький	28	50
	Роменський	24	52
	Хорольський	28	79
Таврійська	Сімферопольський	4	20
	Бердянський	83	151
	Дніпровський	34	66
	Євпаторійський	–	10
	Мелітопольський	–	112
	Перекопський	4	11
	Ялтинський	–	13
	Феодосійський	–	28

Харківська	Харківський	37	51
	Охтирський	17	25
	Богодухівський	20	29
	Зміївський	–	52
	Ізюмський	39	49
	Куп'янський	37	59
	Валківський	–	24
	Вовчанський	33	73
	Лебединський	20	36
	Старобільський	61	70
	Сумський	25	42
Херсонська	Херсонський	28	123
	Одеський	21	59
	Олександрійський	19	65
	Ананьївський	33	56
	Єлисаветградський	53	81
	Тираспольський	26	26

Значне місце відводилося проблемам освітньої роботи з дорослим населенням, зокрема важливим питанням залишалася підготовка вчителів до професійної діяльності у земських школах, - організації недільних шкіл, народних читань, науково-популярних лекцій, бібліотек, культурно-просвітницьких заходів. Наприклад, такі питання були включені в програму педагогічних курсів, організованих у 1894 р. Чернігові під керівництвом відомого педагога Д. Тихомирова (Тимчук, 2017, с 64).

До обов'язків земського вчителя, окрім своїх безпосередніх обов'язків, належала роль агітатора й просвітителя, оглядача шкільної бібліотеки, керівника повторювальних і вечірніх занять, поширювача сільськогосподарських знань (влаштування розсадників при школі, розповсюдження насіння, саджанців дерев тощо) (Яременко, 2013, с. 295). Так, розглядаючи вчителів як потенційних агітаторів для поширення сільськогосподарських знань серед населення, починаючи з 1893 р. земства стали щорічно відряджати народних учителів на сільськогосподарські курси із садівництва, городництва, шовківництва, пасічництва, землеробства, які організовувалися при сільськогосподарських училищах. Кожному педагогу губернське земство видавало грошову допомогу (Олійник, 2009, с. 146).

Навчальні курси, що організовували земства, були різноманітними за змістом, часом та формою. Це залежало від рішення конкретного земства. Наприклад, в Тверській губернії було організовано двотижневі курси із позашкільної освіти, де замість безлічі предметів, з виділенням на кожен по 6-8 годин, у програму курсу були включені тільки два предмети: *перший* - це народні читання, лекції і виставки - 45 годин і *другий* - школи й курси для дорослих - 45 годин. За такої організації курсів, слухачі мали можливість поглибити свої знання та отримати практичні навички викладання цих дисциплін (Мединський). Слід зазначити, що така форма і зміст організації курсів потім стали поширеними на теренах усєї Російської імперії.

Також проводилися літні педагогічні курси для підвищення якості та професіоналізму педагогічних кадрів. Метою цих курсів було ознайомлення «мало підготовлених учителів і вчительок із кращими способами навчання, а також оновлення і поповнення їх відомостей з предметів викладання і взагалі удосконалення їх у справі ведення початкового навчання». Курси відбувалися з дозволу попечителя навчального округу. Слухачам читалися лекції, обговорювалися доповіді вчителів, проводились показові уроки.

Практичні заняття проводилися до обіду, а теоретичні - у після. Така форма занять була запропонована у 1868 р. О.М. Корф. У 1875 р. у «Правилах про короткострокові педагогічні курси для вчителів і вчительок початкових класів народних училищ» ці принципи організації курсів стали обов'язковими, їх неухильно дотримувалися земства при організації усіх вчительських курсів. Викладання на курсах проводив викладач-керівник, вчитель місцевого середнього навчального закладу, запрошувалися відомі педагоги або викладачі університетів. Іноді до роботи долучалися законовчитель, вчитель співів або спеціаліст з якогось ремесла (Єфімов, & Татарінов, 2015, с. 74).

Висновки з даного дослідження. Підсумовуючи вище наведену інформацію, ми можемо зробити висновки про те, що земство відіграло надзвичайно важливу роль не лише в організації освітнього процесу серед дітей і дорослих, а й у підготовці професійних кадрів. Застосовувались усі можливі ресурси для того, щоб вчитель був досвідченою і різнобічною особою. Також можна стверджувати, що протягом перших двох десятиліть після створення земських установ та надання їм повноважень щодо відкриття початкових навчальних

закладів в українських губерніях (та й загалом на тій території Російської імперії, де існували земства) сформувалася окрема соціально-професійна група - земське вчителство, яку, перш за все, вирізняли ряд характерних ознак як наявність організаційно оформленої координуючої основи для перебування в межах єдиної соціально-професійної групи - земських установ, які забезпечували професійну підготовку (вчительські земські школи, семінарії, канікулярні курси та з'їзди) та матеріальне утримання (залежно від можливостей конкретного земства); спільна і відокремлена участь в організації навчально-виховного процесу в тих народних училищах, які були підпорядковані земствам (у фінансовому та адміністративно-господарському відношенні) і можливість, за рахунок цього, вирізнення земського вчителства від інших педагогічних груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Веселовский Б. История земства за сорок лет : в 4 т. Санкт-Петербург, 1963. Т. 1. С. 715–719.
- Ефимов Д. В., Татаринов С. Й. Роль земских учреждений Бахмутского уезда Екатеринославской губернии в создании и развитии гимназий в 19 – начале 20 века. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2015. Vol. III(31), Issue: 61. P. 134–142.
- Мединский Е. Энциклопедия внешкольного образования. Москва : Госиздат, 1923. Т. 1. 138 с.
- Олійник Н. А. Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття : дис... канд. наук: 13.00.01. Чернігів, 2009. 236 с.
- Сергеенкова В. В. Проблема подготовки учительских кадров для начальных школ в политике российского правительства (вторая половина 60-х – 70-е гг. XIX в). *Российские и славянские исследования*. 2004. Вып. 1. С. 107.
- Тимчук Л. І. Підготовка вчителя дорослих в Україні (кінець XIX – початок XX століття). *WSPÓŁPRACA EUROPEJSKA*. 2017. No. 3(22). P. 64–90.
- Яременко І. О. Земське вчителство українських губерній Російської імперії як соціально-професійна група (70–80 рр. XIX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2013. Вип. 22. С. 289–302.

REFERENCES

- Efimov, D. V., & Tatarinov, S. I. (2015). Rol zemskikh uchrezhdenii Bakhmutskogo uezda Ekaterinoslavskoi gubernii v sozdanii i razvitii gimnazii v 19 – nachale 20 veka [The role of the zemstvo institutions of Bakhmut district of Yekaterinoslav province in creation and development of the schools in the 19th - early 20th centuries]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, III(31), 134–142 [in Russian].
- Medinskii, E. (1923). *Entciklopediia vneshkolnogo obrazovaniia [Encyclopedia of extracurricular education]* (Vol. 1). Moskva: Gosizdat [in Russian].
- Oliinyk, N. A. (2009). *Osvitnia diialnist zemstv Chernihivskoi hubernii u druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia [Educational activity of zemstvos of Chernihiv province in the second half of the XIX - beginning of the XX century]*. (Extended abstract of PhD dissertation). 2009. Chernihiv [in Ukrainian].
- Sergeenkova, V. V. (2004). Problema podgotovki uchitelskikh kadrov dlia nachalnykh shkol v politike rossiiskogo pravitelstva (vtoraia polovina 60-kh – 70-e gg. XIX v) [The problem of training teachers for primary schools in the policy of the Russian government (the second half of the 60s - 70s of the 19th century)]. *Russian and Slavic Studies*, 1, 107 [in Russian].
- Tymchuk, L. I. (2017). Pidhotovka vchytelia doroslykh v Ukraini (kinets XIX – pochatok XX stolittia) [The training of teachers of adults in Ukraine (end of XIX – beginning of XX century)]. *WSPÓŁPRACA EUROPEJSKA*, 3 (22), 64-90 [in Ukrainian].
- Veselovskii, B. (1963). *Istoriia zemstva za sorok let [The history of the zemstvo for forty years]* (Vol. 1). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Yaremenko, I. O. (2013). Zemske vchytelstvo ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii yak sotsialno-profesiina hrupa (70–80 rr. XIX st.) [Zemski teacher of the ukrainian provinces of the Russian Empire as socio-professional group (70–80 years of XIX century)]. *Problems of the history of Ukraine in the XIX - early XX centuries*, 22, 289-302 [in Ukrainian].

SERGIY SAVCHENKO, VASIL FAZAN

THE ROLE OF ZEMSTVOS IN THE FORMATION OF TEACHER TRAINING

Zemstvos have become one of the most important sources of education for the Ukrainian people. They began to appear in Ukraine in 1865-1866. These were elected bodies, but their activities were controlled by the governor and the interior minister. It should be noted that the main composition of the zemstvos were intellectuals and public figures. One of the responsibilities of zemstvos was to support and control public education. It was in this area that the zemstvo activity proved to be the most successful.

Zemstvos had to start school in very difficult conditions not only because funds for public education became “optional” (according to the “Regulations on Zemstvo Institutions”, approved in 1864, where the cost of public education was included in the number of optional and zemstvos had no right to interfere in the educational process of the school), but also because public schools were in great decline - there was a lack of premises, teachers, textbooks. In addition, it should be noted that all zemstvos were willing to undertake the establishment of primary schools, but not all could implement their plans. And during the first decade of the zemstvos the number of zemstvo primary schools increased significantly.

An important issue was the preparation of teachers for professional activities in zemstvo schools, a significant place was given to the problems of educational work with adults - the organization of Sunday schools, public readings, popular science lectures, libraries, cultural and educational events. For example, such issues were included in the program of pedagogical courses organized in 1894 in Chernihiv under the guidance of the famous teacher D. Tikhomirov .

The zemstvo played an extremely important role not only in the organization of the educational process among children and adults, but also in the training of professional staff. All possible resources were used to make the teacher an experienced and versatile person. A separate socio-professional group was formed - the zemstvo teachers, which was distinguished by the presence of an organizationally designed coordinating basis for being within a single socio-professional group - zemstvo institutions that provided professional training.

Keywords: zemstvos; teacher’s seminars; teacher; education; teacher training.